

MÄRT LAARMAN

Nigol Andresen

Rubaii näis eesti luulesse ilmuvat alles Ain Kaalepi idamaaharrastustega: ta on tõlkinud pärsia XI ja XII sajandi luuletaja Omar Chajjami viis rubaiid (Samarkandi vihik, 1962). Kuid ei! ammu enne seda ilmus Märt Laarmani raamat «Külmad rubaiid», Tallinn, 1939, autori puulõigetega iga luuletuse juurde. Õige küll, 50 eksemplaris. Need kaksikümne rubaiid pole mitte vana-pärsia luule imitatsioonid, vaid kõigiti uue aja elutunnetusega ja eestilise ainega luuletused, mille autori kohta rubaii praegune tutvustaja võis hiljuti lausuda: «... tegemist pole lihtsalt poeediga, vaid hea poeediga». Olgu siin üks maastikumaaal:

*Kui julge pintsels tõmmand kõrgeid pilvekaari
 ja sina taevasse sääl teispooll Pakrisaari.
 All vahupärgi põikab rohetades randa.
 Siin tuultes mäletan kord kõndind inimpaari.*

Selles luuletuses on midagi, mida näeme M. Laarmani nende aastate kunstiski. Luuletuste valmimisaja süngete sündmuste vastukaja ei puudu siingi:

*Kui tead, et mätreid, süütuid surnuid täis on muld,
 tee katse sõnul viia inimsusetuld
 sa neile, kel on püssid, võllad, tangid —
 su viimne värss saab riimi käsklusega — «tuld!»*

Vähe on küll neid luuletajaid, kes oma värse äärmisel juhul tutvustavad viiekümnes eksemplaris, vabanduseks pealegi raamatukujundamise katsed. Kogu rubaiide lugu on iseloomustav Märt Laarmanile ja ta kunstile.

M. Laarmani personaalnäitus Tallinna Kunstimuseumis möödunud aastavahetusel esitas napi, kuid asjaliku ülevaate kunstniku vahel eraklikust, vahel ennast visalt maksma pannud isiksusest. Vanimaks tööks on linoollõige «Pilkuse koolimaja», 1919. Laarman areneb edasi 1920-ndate aastate puulõike ja maaliga ning esimeste raamatukaantega. Ta jätab kolmekümnendail aastail pärast jonnakaid katsetusi oma loomingusse mõneks aastaks tühja koha, et siis näidata uues laadis raamatukujunduse harrastusi, eeskätt plokkraamatut. Neljakümnendail aastail näeme M. Laarmani raamatukujundajana, pärast viiekümnendate aastate alguse endastmõistetavat kunstist pagendamise viisaastakut areneb ta edasi raamatukujundamise kunstis ning üllatab 1965. ja 1966. aastal uute töödega akvarellis ja temperas, kuid ka värviliste linoollõigete ja puruplaatidega, unustamata seejuures ka puulõiget.

Eluloolistes materjalides vastab M. Laarman oma õpingute kohta kuivalt: autodidakt. Mingil määral on see õige. Tehnika on enamasti iseseisvalt omandatud, mitmekesise loominguga väga tähtsaks ajendusjõuks on olnud enamasti kunstierudatsioon.

Iseseisvalt ja rööbiti «Pallase» õpilaste (F. Sannamees, E. Wiiralt) töödega valmisid M. Laarmani linoollõiked kahekümnenda aasta ümber. Kui avanes võimalus Saksamaalt raamatuid ja ajakirju saada, siis sai M. Laarman varsti hea ülevaate ekspressionistlikust graafikast. Saksa kunstikirjanduse kõige mitmekesisemad väljaanded olid selle aastakümne kestel kunstinformatsiooni tähtsaimaiks allikaiks. Nende kõrvale astusid varakult Prantsusmaa väljaanded, esmajoones Ozenfant'i, Jeanneret' ja Le Corbusier' ajakiri. «Ésprit Nouveau». Ei jäänud võõraks ka Nõukogude Liidu väljaanded. Kõige rohkem huvi tekitasid siiski ehk Bauhausi väljaanded. Nii kujunes M. Laarmani uue kunsti vaimsus rahvusvahelise kunstimõtte toetusel.

«Kui impressionism ja talle järgnenud futurism olid olemuselt lüürilis-naiselikud, siis kubismi kaudu konstruktivismi jõudnud kunst on saanud uuesti tagasi oma meheliik-eepilise aluse», võttis Laarman uue kunsti arengu kokku 1928. aastal («Uue

Kunsti Raamat»). Talle meeldis Braque'i sünteesivaim, emotsiooni korrigeerimine reeglitega, nende tõlgitsemine üldnimlikku keelde. Uus kunst, mille ehitajate hulka eesti kunstis eelnevate sõnade autor kuulub, ei ehita sellele alusele, mis inimesi üks-teisest lahutab, vaid mis neid ühendab: «Selle tagajärjel uus kunst on internatsionaalne.» Ta võtab oma sissejuhatava artikli mõtte kokku: «Aga kord pärastpoolt konstateerib ajaloolane, et kunstilgi ses maailmaterviku ehitamises ei kuulu just kõige tagasihoidlikum osa. Kunst on saamas elu lõbustajast ja mitmekesistajast elu organiseerijaiks.»

Kahekümnendate aastate näitustel esines M. Laarmani peamiselt puulõikega, kuid ka maaliga. Oleks asjatu otsida M. Laarmani ja ta kaaslaste kunstist «abstraktsust», esemete eitamist: juba 1923. aastal esitas ta puulõike nimetusega «Asjad». See pealkiri kordus neli aastat hiljem. Siin on varajane «Näituseplats» (puulõige, 1924), siin hästi silmade ette jääv maal «Oleviste ja Niguliste» (1926), mis järgmisel aastal varieerub puulõikes. «Oleviste» omandab puulõikes (1927) uue alt vaadeldud vormi. Vahel esineb ka inimene, olgu see «Tšellomängija» (puulõige, 1927) või «Trep» (õli, 1927), kuid kompositsioonis on tähtsamal kohal tšello kui tšellomängija, naine trepil ainult täiendab trepi arenevat vormi, ja vormides avaldub olulise tabamise lihtsustav suund. Sellega on kunstniku iseloom hoopis lähemal puulõike spetsiifikale kui õlimaalile, olgugi, et ta värviliste pindadega ka maalil avaldab head mõju («Oleviste ja Niguliste»).

Märt Laarmani teeneks tuleb märkida juba varakult puulõike laialdast populariseerimist. Ta raamat «Puulõige. Jooni puulõike ajaloo ja tehnikast» (1927) oli määratud eeskätt koolinoortele. Katsetajaile antud teated puulõike tehnikast olid muidugi liiga napid. Kuid Bewicki, Düreri, Holbeini, Masereeli, Munchi, Vallotoni ja rea eesti puulõikekunstnike tööde reproduktsioonid esitasid omalaadse puulõike-antoloogia ning aitasid selle kunstiliigi vastu huvi äratada.

1923. aastal asutas Jaan Vahtra Eesti Kunstnikkude Rühma. Seal olid peale asutaja koos E. Ole, J. Raudsepp, Fr. Hist ja F. Johansen (Randel), varsti astus Rühma liikmeks ka M. Laarman. Rühma esimese näituse kohta (Võrus 1923. a. veebruaris, veel ilma Laarmanita) väitsid algatajad, et seal domineerisid «konstruktiivsuse poole püüdvad ja kubistlikus suunas loodud tööd». Suuna suhtes ei olnud väikene Rühm algusest peale ometi ühtlane, ja suunavaidlused olid selle koguduse endastmõistetavad saatjad. Rühma rahvusvahelisigi sidemeid võib tähele panna: alalisi kokkupuuteid ja koosinemisi oli läti kunstnikega (Skulme, Zuta). 1924. aastal võttis Rühma näitusest osa nii tuttav pariislane kui M. Larionov. J. Vahtra lahkus 1925. aastal Rühmast, säilitades viimasega küll mõningase kontakti. Rühma seespool sündis tihe koostöö Rakverega seotud kolmikul — Laarman koos Arnold Akbergi ja Henrik Olviga.

M. Laarman äratas kahekümnendail aastail üsna suurt tähelepanu puulõikega, mille kõige visamaks ja järjekindlamaks viljelejaks ta jäigi. Maal jäi tal teisejärguliseks, puulõikes käsitletud ainete varieerimisvahendiks, ja maalil ei püüdnud kunstnik ennast nähtavasti ka kuigi palju avaldada.

Graafikaharrastuse üheks rakenduslikuks võimaluseks oli raamatugraafika, tol ajal tegelikult kaas. Sellelt alalt jättis M. Laarman varakult Alfred Brusti «Igavese inimese» (1923) kaane, kus lakooniliste vahenditega on esitatud raamatu olemus. Rida muid raamatukaasi järgnevalt aastail agiteerisid küll senise piltkujunduse vastu, kuid ei suuda tagantjärele ennast õigustada. «Uue Kunsti Raamatu» (1928) kaas nelikjaotusega (paremal ülal punase, all vasemal musta nelinurgaga), oli nende aastate kaante parimaks lahenduseks, ja küllap siin ongi Bauhausi ergutused kõige paremat vilja kandnud.

Kahekümnendad aastad olid eesti kunstis üldse, kuid eriti M. Laarmanil mitmekesise arengu kümnendiks. M. Laarmani areng ei toimunud kogu senist ja Rühmast kõrval olevat kunsti eitades, vaid selle igakordseid saavutusi soojalt tunnustades. Varakult kõneles ta kõige tunnustavamaid sõnu A. Vabbe ja N. Triigi kunstist.

Eesti Kunstnikkude Rühma voolumissioon ning uue kunsti propageerimine kubismi ja konstruktivismi läheduses lõppes varsti. Kui 1930. aastal võeti vastu paarkümmend uut liiget, nende hulgas K. ja P. Burman, J. Koort, A. Laigo, K. Luts, L. ja N. Mey, K. Raud, N. Triik ja E. Wiiralt, siis tähendas see senise voolurühma likvideerumist, loo-

15

16

bumist seni kitsalt mõistetud uue kunsti taotlustest. Selles võime tunda M. Laarmani algatuslikkust.

Kolmekümnendad aastad näitasid M. Laarmani rahulolematust senisega ning ta püüdeid miskipoolest uuele teele astuda. Mitme aasta kestel ei olnud tema töid näha. Alles kümnendi teisel poolel üllatas ta väga mitmekülgsest. Siin on ta uute otsingute dokumenteerijaks ja uue kvaliteedi näitajaks 1936–1937 valminud plokkraamat, Marie Underi luuletus «Käik tuultesse» (trükitud 1938. a. 130 eksemplaris kahel eri paberil). Küllap võlus M. Laarmani mitte ainult Underi luule üldse, vaid selle luuletuse rahutus: *Kuhu? Kuhu? / Ainult mitte paigal seista. / Vastu kevadpuhanguile!* /

Siin avaldus M. Laarmani intellektuaalsete huvide see külg, mis seni polnud vajalikku avaldumist leidnud: mineviku kunsti eluliste joonte uue elustamise püüe. Gutenbergi-eelne plokkraamat astus ellu, eesti kunstis esmakordselt. Kunstnik asus uuele tööle, nagu ta teatab impressumis: «Joh. Ph. v. Rothi 120. kuulumispäevä mälestuses naksi ma seod raamatut tegemä 1937. a. tõsöl jõulupühäl nink sai valmiss viimätsel küündlakuu pääväl 1938. a. Esi ma trükse käsitsi 25 tükkü ja OÜ «Hansa» Talna liinan 1938. a. suvöl 75 tükkü.» Kuus lehekülge teksti ja sinna juurde kuus illustratsiooni pöörduvad nii fraktuurišriftiga kui illustratsioonide minevikunaiivsussega tagasi eesti rahvaraamatu nooruse poole: «Joh. Ph. v. Roth /1754–1818/ Talvõlaul/ Märt Laarmani puulõikin.» Selle kahevärvilise palgelehe vares talvemaastikus aialatil kordub hiljem palju kordi (nii ka 1942. a. «Lindude laulu» pealkirjaga pildi- raamatus kõige ilmekamaks linnuks jäädes).

Siis tuli raamat «Külmad ruba'id», puulõige iga luuletuse leheküljel, lisaks palgeleht. Neis puulõigetes on üle jõutud vormide lihtsustamisest, kuid ka piiratud «val-

17

18

15. M. Laarman. *Pilkuse koolimaja*. Linoollõige. 1919.

16. M. Laarman. *Autoportree*. Linoollõige. 1921.

17. M. Laarman. *Mees ja päike*. Puulõige. 1919.

18. M. Laarman. *Naine pesu riputamas*. Puulõige. 1920.

19. M. Laarman. *Oleviste ja Niguliste*. Puulõige. 1927.

mis vormidega» ainete valikust. Kui Laarman kolmekümnendail aastail pöördus maastiku poole, siis pole siin tegemist enam minevikuvaimuliseks stiliseerimisega, vaid maastik annab puulõikesse lihtsustatud vorminägemusi. Palgelehe ja kirjajakundusega, kuid ka trükilao abi põlgamata sündis 1939. aastal «Pikse palve 1644» koos-töös O. Looritsaga.

M. Laarmanist kui kirjamehest tuleks eraldi kõnelda. Ta satiir «Orirahvas» («Olion» 1930, nr. 10) andis väga palju hiljem tõmpidele kirjaseletajaile kõneainet. Kuid kunstialaseidki kirjutusi tuleks silmas pida. 1938. aastal ilmus kõigiti tüpo-graafiliste vahenditega tehtud raamatukene «Märt Laarman: Arkadio Laigo» 75 eksemplaris. A. Laigo tegi selle trükise jaoks kahevärvilise puulõike «Kunstnik» ja lõpuvinjeti. See on M. Laarmani veste häid näiteid igal leheküljel:

Laigo kunst on mitmeti meie udurikkal kunstiajal Oleviste torniks. Nägema haka-takse seda alles pärastpoole, praegu on udu väga paks. Kui Laigo saab viiekümne-aastaseks, siis kultuurkapital määrab talle preemia — kakssada viiskümmend krooni. Viis krooni iga eluaasta eest.

Või veelgi kaugemast tulevikust:

Pärast Laigo surma kauges tulevikus võrulased austavad teda samuti nagu nad austavad nüüd Kreutzwaldi. Mõni tuleviku Adamson (see kunstitegijate tõug ei sure kunagi) teeb tema biskviitkuju parki. Nagu Kreutzwaldi majja, nõnda ka majja, kus elas Laigo, asutatakse kõrts. Kõrts nimetatakse «Arkaadiaks». See on igatahes parem kui muuseum. Muuseumid on elavaile surnuaiaks, inimese tähtsust hinnatakse sääl matuseplatsi suuruse järgi ja maetavad ise peavad oma matuseil pikimad kõned.

Esielgu ei püüdnud M. Laarman veel nii-öelda massitoodangu poole, piirdus ainult eksperimentaalse tööga. Ta plokkraamatute arhaiseeriv laad tundus ju uuenä; kuid see võis olla ikkagi üks kõrvalharrastusi, mitte kunstniku graafika üldsuunaks. Iga-tahes katseid maastiku ja isegi portreega võime kolmekümnendaist aastast märgata.

Siin oli palju katseid järgneva raamatukujunduse ettevalmistamiseks, ja raama-tud ise hakkasid ilmuma alles pärast sõda. Kui Juhan Liivi «Valitud jutud» (1945) on nende aastate raamatute hulgas huvitavaks alguseks, siis Fr. Tuglase «Elu ja kangastused» (1946) kujunes neljakümnendate aastate kauneimaks raamatuks. Selle raamatu vinjettides tundub juba terava iseloomustamise püüet (Popi ja Huhuu), kuid näeme illustreerija huvi ka pilvedest paljuütlevat maailma kujundada.

Üleminek ei ole seotud kuidagi tahtmisega midagi seesugust anda, nagu seekordne tellija seda paremaks hindas. Oli küll maksvusel mõnesuguseid uusi maitseregleid. Kuid Laarmanil moodustas neljakümnendate aastate raamatukujundus vahetu jätku eelmise kümnendi tööle. Ta astus tagasi ka arhaiseerimisest, olgugi et seegi tendents mõõdukamal kujul vahel avaldus. Töö L. Koidula luuletustega on M. Laarmani nende aastate arengu näitajaid ehk selgemini kui muu.

Kunstniku enese jaoks uues laadis valmis Koidula luuletuste väljaanne (1943) — luuletaja portree, illustreeritud tiitellehe ja nelja leheküljelse puulõikega raamatu eri osade ees, ümbrise ees- ja tagakülj. Päikest käes hoidva naise kuju meenutab veidi juugendlikku illustratsiooni, aga selle uueks jooneks on väljakasvamine lõunaestili-sest maastikust nägemusena. Selles väljaandes on leitud meeleoluline side Koidula luulega, «otsekuu hea vanaema lihtsüdamliku nooruse usu, armastuse, lootuste, ilut-suste, kannatuste, vaigistuste ja manitsuste» raamatuga (G. Suitsu sõnu tarvitades). Seda teed areneb edasi «Valik luulet» (1948), sissejuhatuseks palgelehel arhaiseeritud vainulillede kimp Koidula luuleraamatute kõrval, teiseks edasiarenduseks «Meil aia äärne tänavas» naiivne illustratsioon. Üks ja teine joon viitab läinud sajandi raamatuillustratsioonile, olgugi uue vormiteadlikkusega. Maastikukäsitluses tõuseb see esile põõsaste üldistavas joones, maastiku esitamises.

Neljakümnendail aastail määras M. Laarman eesti raamatukujunduse taseme. Maailmaklassikute (Shakespeare, Goethe, Cervantes, de Coster) väljaannetele leidis ta kaanekujunduse, mis on lausa nende autorite soovitajaks nüüdisajale.

Pärast tuntut vaheaega leidis M. Laarman rakenduse Fr. Tuglase «Teoste» kõigi kaheksa köite kujundamises. Varem oli meile «Väike Illimar» omaseks saanud H. Mugasto ja A. Laigo puulõigetega — nüüd avastas M. Laarman «Illimari» uuesti.

20. M. Laarman. Tšello. Vineerilõige.
1966.

21. M. Laarman. Sügis. Vineerilõige.
1963.

20

21

22

23

22. M. Laarman. Nägu. Akvarell,
tempera, 1965.

23. M. Laarman. Nägu. Akvarell,
tempera, 1965.

Leiame siitki aiateibast vana tuttava varese, konn tuukri osas on pandud meid lõbus-tama. Aga maastikus hakkab esinema nägemuslikkust. Läänud sajand oma reaaliidega esineb «Eesti Kirjameeste Seltsi» vinjettides. Vabalt valitud tõsiselt-koomilised ese-med saadavad kriitiliste tööde valiku initsiaale. Töö vooruseks on väljaande ühtlane kujundus.

Vist ei ole üldsusele avaldatud Fr. Tuglase miniatuur «Vaikelu» M. Laarmani kolmeteistkümnnes suureformaadilises puulõikes — tekst ja illustratsioonid. Siin ei ole jälge kolmekümnendate aastate lõpu arhaiseerimisest. Tunneme siin kontakti kunstniku enese minevikuga, kuid mitte tagasipöördumisena kahekümnendaisse aastasse: vorm on rikastunud, esemed mitte nii lakooniliselt esitatud, kuid siiski valitseb miski tollest lakoonilisuse püüdest, on üle saadud kolmekümnendate aastate lõpu arhaiseeri-misest kui ka vahetust looduslähedusest. Avalduks nagu püüe kunstniku enese eri külgede ja eri aastakümnete sünteesi poole.

See sünteesipüüe saab valdavaks M. Laarmani varjulpeetud töödes, mis personaal-näitusel vaatajat üllatasid.

«Valgjärve tamm» (puulõige, 1959) näitab ikka veel maastikuhuvi, «Setu naine» (värviline puulõige, 1962) — visa katsetust portreega. Tuttav vares istub «Sügise» maastikul (vineerilõige, 1963). Kuid ikka tõmbavad kaasa kahekümnendate aastate tugevate äärjoontega esemed: «Laev» (värviline puruplaat, 1963), teine samanimeline (värviline puulõige, 1964). Tuttav «Oleviste» altvaates (puulõige, 1964), «Börsi käik» (värviline linool, 1965). Tunneme tuttavaid esemeid uues käsitluses, mitte ainult uues tehnikas. Seevastu «Sambad» (akvarell, tempera, 1965), «Sinine õhtu» (akvarell, tem-pera, 1965), «Nägu» (akvarell, tempera, 1965) ja «Mets» (akvarell, tempera, 1965) näi-tavad uut huvi esemeile, uut tehnikat ja mitmeti uut vaimsust. Siin ühineb kaheküm-nendate aastate üllakooniline vorm sellest väljakasvava uue arusaamisega, vahel mõnevõrra fantastikat, mille juured on aga samas objektiivselt olemas.

Nii kohtuvad M. Laarmani viimaste aastate töödes ja uues tehnikaski ta noorus-aastate vormiasketism ja uue vabadustundega avaldud fantaasia, reaalsuse külm taju ning eseme tagant selle teise olemuse nägemine. See on uus sünteesitaotlus, kus maai-lma nägemine kauaste kogemuste pinnalt rikastub uue rahulolematusega ning jõuab uute nägemuste juurde.

Märt Laarmani osa eesti kultuuriloos on omaette peatükk, mis ei mahu nende ridade raamidesse. Ta osa mitme kümnendi eesti kunstis on olnud vahel kõigist traditsioonidest kõrvalekaldumine, vahel unustatud traditsioonide eest võitlemine, ikka ühenduses uue maitsekultuuriga graafikas, eriti raamatukujunduses. Ta on mitmeski asjas arengu ees käinud. Tahaks näha M. Laarmani kunsti uues sünteesi-otsimises samalaadset eeskäimist.